

Židovska topografija Zagreba kojeg više nema

Radom se označava početak projekta dokumentiranja stanja židovske imovine u Zagrebu od 1945. do 1948. godine, bilo da se radi o imovini zagrebačkih židovskih općina i njezinih organizacija, drugih židovskih organizacija i društava, imovini pravnih i fizičkih osoba. Cilj je mapirati topografiju materijalne, a potom i nematerijalne kulture židovske baštine Zagreba, koja je u dva navrata devastirana, tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske (1941-1945), a zatim u procesu promjene strukture vlasništva u poslijeratnoj Jugoslaviji (1945-1948).

Ključne riječi: Židovi, Zagreb, Šoa, Holokaust, konfiskacija, nacionalizacija, topografija materijalne i nematerijalne kulturne baštine

Uvod

Godine 1948. polovica preživjelih zagrebačke židovske zajednice pakirala je ostatke svojih osobnih stvari i spremala se za odlazak u tek proglašenu Državu Izrael. Tamo će ih dočekati potpuno drugačije podneblje, vruća pustinja, u državi koju su upravo napale Transjordan Libanon, Sirija, Irak, Egipat i jedinice Saudijske Arabije.¹ U Drugom svjetskom ratu Europa je izgubila cijelu jednu jedinstvenu civilizaciju, njezinu materijalnu, ali i cjelokupnu nematerijalnu baštinu, od znanja, jezika, tradicije itd. *Preživjeli ostaci*² te židovske europske civilizacije još su uvijek nalazili svoj put izvan *najveće židovske grobnice*. To je naziv kojim će mnogi Židovi kasnije definirati Europu, svoju dvotisućljetnu domovinu, te će se okrenuti američkom kontinentu, Australiji, ali

1 Benny Morris, 1948: *A History of the First Arab-Israeli War*, Yale University Press, New Haven 2009, 207 (Transjordan), 232 (Egipat i Saudijci), 245 (Irak), 252 (Sirija), 258 (Libanon). Građanski rat u palestinskom mandatu započeo je već 30. studenog 1947. godine, nakon izglasavanja Rezolucije 181 Opće skupštine Ujedinjenih naroda, 29. studenog 1947. (isto, 75)

2 Še'arit Hapleta (שארית הפליטה) označava ostatak preživjelih i ovaj izraz nalazimo u Bibliji na dva mjesta: u Melahim 2, 19:30 (Kraljevi 2, 19:30) i Ješajahu (Izaija) 37:31. *I ostaci preživjelih iz kuće Judine nastavit će puštati korijenje u dubinu i davati plodove u visinu.* (וְהַבְּרִיחִים מִבֵּית יְהוּדָה הַנִּשְׁאָרִים שְׁרֵשׁ לְקִטָּה). (וְתִשָּׂא פְרִי לְמִקְטֶלֶה)

i Izraelu, svojoj obnovljenoj matici. Na početku, dakako, ilegalno, a nakon proglašenja države legalno. Razlog tomu kod većine hrvatskih, pa tako i zagrebačkih Židova nisu bili cionistički ideali (konkretno predratnog europskog cionizma), nego stvarnost koju je ostavio iza sebe Drugi svjetski rat. Gubitak mogućnosti da privređuju kako bi preživjeli, prouzrokovan drugim valom nacionalizacije 1948. godine je bio jedan od glavnih motiva iseljavanja, a Izrael je bio gotovo jedina mogućnost odlaska.

Ovaj projekt ima za cilj identificirati, koliko je to dostupnošću izvora moguće, te mapirati materijalnu židovsku baštinu Zagreba, a nakon toga pokušati rekonstruirati i njezinu nematerijalnu kulturu.

Topografska će analiza slijediti cijeli jedan niz točno određenih cjelina:

- sinagogu u Praškoj ulici;
- zimsku sinagogu i mikve u zgradi nadrabinata;
- blok zgrada na lokaciji Palmotićeve-Amruševa-Petrinjska;
- tvornice, radionice, obrte i trgovine;
- banke, odvjetničke urede, liječničke ordinacije, arhitektonske, graditeljske i ostale urede;
- knjižare i tiskare;
- osobnu imovinu: stanove, zgrade, palače;
- Židovsko groblje u sklopu Gradskog groblja *Mirogoj*.

Poseban je slučaj židovski dio Gradskog groblja *Mirogoj*, koji je preživio Drugi svjetski rat, no onda je ubrzano počeo gubiti vlastiti identitet i svoju cjelinu upravo slijedom asimilacije, odlaska obitelji, a ponajviše radi malog broja preživjelih zagrebačkih Židova. Godine 1961. uprava groblja premjestila je ostatke mnogih prijeratnih židovskih građana u masovnu grobnicu, kako bi napravila mjesta za nove ukope. To je bio završni čin brisanja prijeratnog karaktera ovog dijela groblja. Tako se izgubio i posljednji spomen na mnogobrojne predratne židovske obitelji i njihove priče, a time i dio šire zagrebačke povijesti.³

Danas možemo identificirati društvenu djelatnost ove zajednice iz niza arhivskih fondova:

- a) Arhiv Židovske općine Zagreb (ŽOZ), u Jevrejskom istorijskom muzeju (JIM) u Beogradu;
- b) Arhiv Jugoslavije
 - Prezidijum Narodne skupštine FNRJ
 - Predsedništvo vlade FNRJ
 - Ministarstvo pravosuđa Vlade FNRJ
 - Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ

3 Jevrejski istorijski muzej (dalje: JIM), fond Židovska općina Zagreb (ŽOZ), K60-9-2/1 dopis ustaških vlasti ŽBOZ-u od 3. studenog 1942. gdje se od ŽBOZ traži da plati grobarinu do 1951. godine, što je i učinjeno.

- c) Arhiv Narodne banke Srbije (Narodne banke Jugoslavije)
- d) Hrvatski državni arhiv:
- Ministarstvo državne riznice Nezavisne Države Hrvatske (NDH); Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (Ponova); Ponova – Područni ured Osijek; Iseljenički i useljenički logor Caprag-Sisak; Iseljenički logor Požega; Iseljenički logor Bjelovar; Ured Ponove u Koprivnici; Porezni ured Slavonski Brod; Porezni ured Slatina; Porezni ured Donji Miholjac.
 - Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine NDH;
 - Zavod za kolonizaciju NDH;
 - Ministarstvo šumarstva i rudarstva NDH;
 - Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH;
 - Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH
- e) Državni arhiv u Zagrebu:
- stambeni odjel unutar fonda gradskog poglavarstva iz 1941. godine;
 - sudski fondovi, koji sadrže upisnike inokosnih tvrtki i dioničkih društava;
 - registar stambenog fonda nakon 1945. godine;
 - fondovi različitih dobrotvornih društava kroz koje se može pratiti društvena djelatnost ove zajednice, naročito kroz dva dobrotvorna društva: „Društvo čovječnosti” i „Prehrana”.⁴

Na osnovi dosad prikupljene građe s organigramom koji sam usustavila, sljedeća faza istraživanja bit će nadopunjavanje baze podataka te mapiranje identificiranih lokacija, s pratećim biografskim podacima, informacijama o organizacijama i tvrtkama, odvjetničkim uredima, knjižarama i tiskarama, ordinacijama, trgovinama i obrtnim radionicama itd.

Jednom stvorena baza podataka moći će biti temelj za daljnje analize iz različitih perspektiva. Ovaj je projekt, slijedeći gore spomenute kriterije, inovativan za hrvatski kontekst. Sličan je projekt već napravljen za grad Beč, no u tom slučaju naglasak je bio na samo razdoblje *Šoa* i mapirana su mjesta uhićenja, lokacije početaka deportacija i skloništa od progona.⁵

4 JIM, fond ŽOZ; HR-HDA/S – 1296, Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu; HR-DAZG-940 Sudbeni stol u Zagrebu (Okružni sud); HR-DAZG-943 Sudbeni stol u Zagrebu; HR-DAZG-24 Gradsko poglavarstvo Zagreb; HR-DAZG-34 Okružni narodni odbor Zagreb; HR-DAZG-37 Narodni odbor grada Zagreba; HR-DAZG-40 Državne stambene zgrade Narodnog odbora grada Zagreba; HR-DAZG-1029 Dobrotvorno društvo „Prehrana”; HR-DAZG-778 Društvo „Čovječnosti”.

5 Dieter J. Hecht, Eleonore Lappin-Eppel, Michaela Raggam-Blesch, *Topographie der Shoah: Gedächtnisorte des zerstörten jüdischen Wien*, Mandelbaum Verlag, Wien 2015.

Razdoblje Šoa (1941-1945)

Nemoguće je iznijeti posve točne podatke o broju Židova u Zagrebu ili Hrvatskoj prije Drugog svjetskog rata, s obzirom na različitu metodologiju, kao i definiciju i sadržaja pojma *Židov*. Različite su procjene broja prijeratnog židovskog stanovništva, kako u Hrvatskoj, tako i u Zagrebu. Jaša Romano, jedan od prvih istraživača broja žrtava Šoa, donosi procjene o razdoblju neposredno pred Drugi svjetski rat, koje temelji na prijeratnim popisima članova židovskih općina, a takvi su podaci objavljeni u *kalendarima* koje je Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije tiskao prije Drugog svjetskog rata jednom godišnje. Prema tim procjenama u Hrvatskoj je živjelo oko 25.000 Židova. Njegove su procjene kasnije preuzeli Ivo Goldstein i Esther Gitman.⁶

Do 1938. godine istupi iz židovstva bili su vrlo rijetki, no od te godine postaju sve masovniji u nadi da će pokrštavanje pojedincima ili obiteljima donijeti spas. Ustaške su vlasti međutim, nakon proglašenja rasnih zakona slijedeći njemački *Reich*, Židove definirali kao rasnu kategoriju. Tako se događalo da određeni broj ljudi nije bio zaveden u registre židovskih općina. S druge strane, postoji slučaj uglavnom žena koje su radi sklapanja braka prelazile na židovstvo: njih su ustaške vlasti smatrale *arijevkama*.⁷ Ovdje je važno napomenuti da je jedini način sklapanja braka do 1946. godine bio vjerski, uz određene iznimke. U dijelovima Jugoslavije koji su do 1918. bili izravno pod vlašću Mađarske, postojala je mogućnost sklapanja građanskog braka (Rijeka, Međimurje, Prekmurje, Baranja, Bačka i Banat).⁸

U Zagrebu su prije Drugog svjetskog rata djelovale tri židovske općine: Jevrejska vjeroispovijedna općina u Zagrebu, sa sjedištem u Palmotićevoj 16, koja je bila aškenaska neološka općina s 8.000 članova; sefardska u Karadžićevoj 3 s 800 članova te aškenaska ortodokсна, u Dugoj ulici 32, sa 160 članova.⁹ U gradu se pred rat našlo i oko 1.800 Židova izbjeglica iz Trećeg Reicha te se izvan statistika židovskih zajednica nalazilo još

6 Jaša Romano, na temelju popisa članstva prijeratnih općina, iznosi procjene od Židova 25.000 na teritoriju Hrvatske, Slavonije i Srijema, 1.500 u Sloveniji, Međimurju i Prekomurju i 400 u Dalmaciji. Prema njegovim procjenama, u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu stradalo je 80% priadnika židovske zajednice, u Sloveniji, Međimurju i Prekomurju 86,6%, a u Dalmaciji 37%. Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980, 201. O broju žrtava Šoa pisali su i Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb i Novi liber, Zagreb 2001, 636-648, Ivo Goldstein, „Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj“, *Povijest u nastavi*, 2:1, Zagreb, 2004. i Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2012.

7 O definiciji židovstva i o kompleksnosti židovskih identiteta vidi „Židovski identiteti u Hrvatskoj iza Drugog svjetskog rata“, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2015, 168-170.

8 Vidi Nenad Hlača, „Forma sklapanja braka u Republici Hrvatskoj od liberalizma do katolicizma i natrag“, *Bogoslovska smotra*, 76:4 (2006), 1057-1071.

9 Neolozi su poseban oblik umjerenog reformnog ili liberalnog pokreta unutar židovstva, sa svojim izvoristom u Ugarskoj iz sredine XIX. stoljeća.

1.245 osoba koje su bile prešle na neku drugu vjeru. Tih nešto više od 12.000 Židova dočekalo je početak Drugog svjetskog rata i uspostavu Nezavisne Države Hrvatske.¹⁰

Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske židovske su općine zatvorene, a imovina im je blokirana. No 16. svibnja 1941. godine, prema usmenoj odluci Židovskog odjela Ustaškog redarstvenog povjereništva u Zagrebu ponovno se otvara i aktivira zagrebačka židovska općina na novoj adresi – na Trgu kralja Tomislava 4 i u Trenkovoju 9. Imovina joj je oduzeta, uključujući zgradu općine u Palmotićevoj 16, ali i cijeli blok zgrada na lokaciji Palmotićevo-Amruševa-Petrinjska. Tada će ona preuzeti i ostale dvije židovske općine koje su djelovale u Zagrebu prije Drugog svjetskog rata: sefardsku i ortodoksnu.¹¹ Zahvaljujući kontinuiranoj djelatnosti do samog kraja rata, sačuvana je njezina arhivska građa, koja nam prilično dobro ilustrira zadatke, koje je ona vodila po naredjenju ustaških vlasti. Ovdje valja napomenuti da su tijekom jednog dijela rata djelovale i druge općine na području NDH.¹² Kada je Općina ponovno krenula s radom, na njezinom je čelu stajao predsjednik Hugo Kon. Većinu vremena je općinske dopise i dokumente supotpisivao i rabin Miroslav Šalom Freiburger, koji preuzima i rabinšku dužnost nakon smrti nadržabina Schwartzu u veljači 1942. godine. Nakon zadnjih masovnih deportacija iz Zagreba, početkom svibnja 1943. deportirani su svi preostali Židovi koji nisu pripadali ni jednoj *zaštićenoj* kategoriji: tako su u Auschwitz odvedeni i predsjednik Kon i rabin Freiburger. Tada vodstvo Općine preuzimaju Robert Glückstal i Oskar Ašer Kišicky, koji su bili u braku s *arijevkama* te su, u načelu, bili izuzeti od deportacija. S njima na čelu Općina je dočekala kraj rata i mogla je odmah nastaviti s djelatnostima pružanja pomoći povratnicima u Zagreb i Hrvatsku.

Djelatnost Općine tijekom rata sastojala se od registracije članova, konkretne pomoći uhićenim i deportiranim Židovima na području NDH (*Skrb za logore*) i brige o onima koji su ostali na njezinom području odgovornosti. Općina je otvorila pučku kuhinju, ambulantu i ljekarnu te židovski vrtić i školu, kao i tzv. obdanište za srednjoškolsku djecu (jer ustaške vlasti nisu odobrile osnivanje srednje škole). Ona je vodila brigu i za starce izbačene nakon okupacije iz staračkog doma u Maksimirskoj ulici, koji su sada bili smješteni na više iznajmljenih lokacija u Zagrebu i okolici.¹³

Oduzimanje židovske imovine u Zagrebu započelo je odmah po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, koja će ubrzo, u vezi s tim, izdati cijeli niz zakonskih odredbi.¹⁴

10 Mihael Sobolevski, „Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine”, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1998, 28.

11 Mihael Sobolevski, „Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine”, 31. Arhiv Nadržabina i ostalih židovskih društava u ovom je razdoblju uništen.

12 O njihovom zatvaranju i ponovnom otvaranju bit će dalje riječi u samoj obradi ovog projekta.

13 Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 233-237.

14 Popis gotovo svih zakona donesenih protiv Židova donosi Boško Zuckerman, „Političke prilike tijekom ustrojstva NDH i psihologija Holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine”, *Prilozi*, 39, Sarajevo, 2010, 65-67. U ovoj bilješci navodim one, koji se tiču imovine: *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 19. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća* od 19. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o redovitom poslo-*

U početku je to oduzimanje imalo sva obilježja pljačke, kada su pojedinci ili skupine ulazile u stanove ili poslovne prostore Židova te ih pljačkali ili im prisvajali imovinu.¹⁵ Potrebno je ovdje razlikovati osobnu imovinu (onu koju je osoba stekla vlastitim poslovima) od imovine zajednice, koja se sastojala od imovine općina i raznih židovskih organizacija.

Zakonskom odredbom od 3. svibnja 1941. pri Ministarstvu narodnog gospodarstva ustanovljen je Ured za obnovu privrede. Ured je vršio nadzor i upravu nad privrednim poduzećima čiji su vlasnici nepoznatog boravišta i koja su prešla u vlasništvu države. Iako nije u skladu s kronologijom faza oduzimanja židovske imovine, ovdje ću se osvrnuti na evoluciju ove ustanove, odnosno na osnutak novih ureda za ponovu, od kojih su neki preuzeli nadležnost ovoga Ureda, ili se bavili isključivo pitanjem židovske imovine. Tako se *Zakonskom odredbom o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske* od 24. lipnja 1941. (NN 59/1941) ukida Ured za obnovu privrede, a osnivaju se Državno ravnateljstvo za ponovu (sa zadatkom obavljanja poslove useljavanja, iseljavanja i smještaja pućanstva i preuzimanja posjeda i drugih dobara iseljenih, te vršilo privremenu upravu na takvim imanjima) i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu, na koji se prenose svi poslovi Ureda za obnovu privrede. Jedino je ovo ravnateljstvo bilo ovlašteno kupovati imovinu Židova. Bilo je obvezno u svakom slučaju kada je ustanovljeno da postoji nekretnina ili pokretnina osobe koja je napustila NDH ili je iseljena s njenog teritorija, započeti postupak kojim će se odlučiti o toj imovini. Ukoliko se radilo o nekretninama koje su po naravi namijenjene poljoprivredi, ustupalo ih je u posjed i vlasništvo Zavoda za kolonizaciju. Ostale nekretnine ostaju u njegovoj nadležnosti. *Zakonskom odredbom od 15. rujna 1941.* godine Državno ravnateljstvo za ponovu i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu spajaju se u jedno ravnateljstvo pod imenom Državno ravnateljstvo za ponovu. *Zakonskom odredbom od 31. prosinca 1941.* ukida se Državno ravnateljstvo za ponovu. Dio njegovih poslova, koji se odnosi isključivo na *arijevce* i njihove tvrtke, prelazi u nadležnost Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu. Svi ostali poslovi prelaze u nadležnost Ministarstva Državne riznice.

vanju i sprečavanju sabotaže u privrednim poduzećima od 30. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o osnivanju ureda za obnovu privrede* od 2. svibnja 1941. godine; *Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih kod privrednih poduzeća* od 16. svibnja 1941. godine; *Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih kod privrednih poduzeća* od 16. svibnja 1941. godine; *Provedbena naredba zakonskoj odredbi o ispražnjenju i naseljenju stambenih i poslovnih prostorija iz razloga javne sigurnosti* od 5. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* od 5. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o izlastbi zgrada u korist države* od 9. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o izlastbi tiskara* od 12. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu* od 24. lipnja 1941. godine; *Zakonska naredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća* od 10. listopada 1941. godine; *Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine* od 30. listopada 1942. godine. Vidi i Nada Kisić Kolanović „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, *Časopis za suvremenu povijest*, 30:3 (1998), Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 429-453.

15 Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 105-117.

Naredbom o podjeli poslova ukinutog Državnog ravnateljstva za ponovu od 14. siječnja 1942. osniva se posebni Ured za podržavljeni imetak koji nastavlja i obavlja poslove ukinutog ravnateljstva koji su prešli u nadležnost Državne riznice.¹⁶

Židovska imovina u NDH oduzimala se u nekoliko faza. Identifikacija židovske imovine obavljala se primjenom *Zakonske odredbe o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941. godine. Imovina se prijavljivala Uredu za obnovu privrede. Cilj ove odredbe bio je sprečavanje otuđivanja židovske imovine, a osim obveze prijave imovine u roku od 20 dana, Židovi su morali popisati imovinu otuđenu od 10. travnja do 5. lipnja 1941. te se svako buduće otuđivanje svake imovine koja je prelazila *redovnu kućnu potrebu* moglo napraviti samo uz prethodno odobrenje Ministarstva narodnog gospodarstva. Židovsko poduzeće definiralo se kao tvrtka koja je u cijelosti ili djelomično pripadala Židovima ili tvrtka sa židovskim članovima uprave ili ravnateljstva.¹⁷

Dana 7. kolovoza 1941. godine proglašena je *Zakonska odredba o imovini osoba iseljenih s područja NDH*, koja se odnosila i na židovsku imovinu. Državno ravnateljstvo za ponovu bilo je dužno odmah započeti postupak u kojem se pokretna i nepokretna imovina iseljenih osoba proglašava imovinom NDH.¹⁸

Dva osnovna zakona o podržavljenju židovske imovine bila su *Zakonska naredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća* od 10. listopada 1941. i *Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine* od 30. listopada 1942. godine. Zakonska naredba ovlastila je Državno ravnateljstvo za ponovu da u svrhu obnove privrede (...) podržavi imetak svakoga Židova kao i svako židovsko poduzeće, uz naknadu ili bez naknade, u korist Nezavisne Države Hrvatske. Odluke o podržavljenju i eventualnoj naknadi donosilo je Državno ravnateljstvo za ponovu, a odluka o podržavljenju postizala je pravomoćnost časom njezinog izricanja. Prema drugoj Zakonskoj odredbi o podržavljenju imovine od 30. listopada 1942. godine vlasništvo NDH postaje sva imovina, kao i prava koja proizlaze iz imovine, svih osoba koje se smatraju Židovima u smislu točke 3 Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941, kao i nasljedstvo takvih osoba umrlih poslije 10. veljače 1941. godine, koja tim danom postaje vlasništvo NDH. Sve osobe koje su nezakonito došle u posjed takve imovine pozvane su da do konca studenog vrate imovinu bez kažnjavanja. Nakon toga je svako posjedovanje

16 HR-HDA-215: Ministarstvo državne riznice NDH, opis fonda. O Državnom gospodarskom povjerenstvu, još jednoj instituciji koja je imala značajne ovlasti u upravljanju podržavljenom imovinom vidi Kisić Kolanović, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, 440.

17 Nada Kisić Kolanović „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, 438.

18 Isto. Dio imovine mogao je, prema odluci vlasti, biti ostavljen na uživanje nužnim nasljednicima, bračnom drugu ili po zakonu uzdržanim osobama. U opisu fonda HR-HDA-215: Ministarstvo državne riznice NDH navodi se da sui Državno ravnateljstvo za ponovu i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu osnovani temeljem iste *Zakonske odredbe od 24. lipnja 1941. godine*, dok N. Kisić Kolanović navodi da je Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu osnovano 1. srpnja te da je preuzelo poslove gospodarske obnove, kada je prodaja židovskog imetka, naročito veleobrtnih poduzeća, prenesena u isključivu nadležnost tog ravnateljstva.

podržavljene imovine bilo proglašeno krivičnim djelom. Izuzeti su bili oni Židovi, kojima je poglavnik priznao arijsko pravo.¹⁹

Razdoblje 1945-1948.

Teško je govoriti i o broju preživjelih Židova u Hrvatskoj i Zagrebu jer se neki od njih nikada nisu ni repatrirali, već su u različitim *displaced persons camps* (*DP logorima*) čekali vizu za iseljavanje u neku od država koja je primala židovske izbjeglice. Izvođeci komparaciju s drugim europskim državama, može se pretpostaviti da je određeni broj ljudi *nestao* tako da je pod drugim imenom i identitetom nastavio život negdje drugdje. Procjene broja preživjelih hrvatskih Židova kreću se između 4.000 i 5.000. Za Zagreb postoje podaci da je između 2.214 do preko 3.000 zagrebačkih Židova preživjelo rat. Njih oko 1.000 vratilo se u grad, kamo se doselilo otprilike 1.000 Židova, koji su prije rata živjeli negdje drugdje.²⁰

Mali broj preživjelih i njihova koncentracija većinom u Zagrebu dovodi do kvalitativne promjene u židovskoj zajednici u Hrvatskoj. Za razliku od predratnog razdoblja, kada je u Hrvatskoj postojao veliki broj židovskih općina različite veličine međusobno razgranatih i povezanih po cijelom teritoriju, nakon rata se ističe Zagreb kao centar, i tek nekoliko manjih regionalnih centara povratka (kao Split, Čakovec ili Osijek). Makar je postupna urbanizacija počela već od druge polovine XIX. stoljeća i od 1910. godine većina hrvatskih Židova živi u gradovima, sada se prvi put događa da se Židovi koncentriraju isključivo u gradovima, bez one međusobne umreženosti na širim izvangardskim područjima.²¹

Povratak i doseljavanje Židova nakon rata u Zagreb prilično je dobro pokriven arhivskom građom Židovske općine Zagreb (ŽOZ), koja se čuva u Jevrejskom historijskom muzeju u Beogradu.

Još za vrijeme rata Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) te njihova predsjedništva donosili su zakone s ciljem reguliranja vlasničkih odnosa u novoj Jugoslaviji. Nakon proglašenja Ustava 1946. godine, zakonodavna su tijela nove države nastavila s donošenjem niza zakona, vezanih za ovo pitanje. Riječ je o

19 Nada Kisić Kolanović „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, 438-439. Odredba se odnosila i na Židove koji su bili dužni državi predati sve ono što je vrednije i što im ne služi za životne potrebe, a to do tada nisu učinili.

20 O različitim procjenama broja preživjelih Zagrepčana vidi: Slavko Goldstein, „Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997”, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1998, 21-22.

21 Melita Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Židovska općina i Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, Zagreb 2010. Vidi cijelo 4. poglavlje, „Kretanje broja Židova u Hrvatskoj u razdoblju 1857-2001”, 26-71.

Privremenoj narodnoj skupštini DFJ, odnosno Narodnoj skupštini nakon proglašenja Ustava FNRJ.²² Usporedno s uređivanjem imovinskih odnosa, tj. povratkom na stanje od prije 6. travnja 1941. godine, ova su tijela proglasila nove zakone, koji su direktno uspostavili vezu između repatrijacije i državljanstva s pravom na povrat ili posjedovanje imovine. Neki od tih zakona i zakonskih akata bila su dva koje donosi Predsjedništvo AVNOJ-a: *Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile* od 21. studenog 1944. i *Zakon o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*, od 24. svibnja 1945. godine, koji će u narednom razdoblju doživjeti nekoliko izmjena i dopuna. Predsjedništvo AVNOJ-a usvojilo je i *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije*, kojim je htjelo riješiti probleme oko konfiskacije imovine koja se provodila tijekom rata i neposredno poslije njega, ali prema različitim kriterijima i postupcima uslijed čega je dolazilo do samovolje i grešaka. Zakoni koji su bitno utjecali na položaj židovske zajednice u Hrvatskoj bili su i *Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća*, ili *Zakon o otkupu privatnih apoteka*, te niz drugih slijedom kojih je ona imovina koja je od 1945. godine vraćena uglavnom ponovno oduzeta.²³

Slijedili su zakoni i uredbe kojima se pokušavalo urediti nove pravne odnose i do kraja u pravni okvir staviti dotadašnje odluke, primjerice *Uredba o upisu prava vlasništva na državnoj nepokretnoj imovini*. Uredba je donesena 11. srpnja 1947. godine

22 Širi kontekst poslijeratnog zakonodavstva koje se bavi imovinskim odnosima dali su Marijan Maticka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948)”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25 (1992), 123-148. zbornik *Konfiskacija, nacionalizacija, ratna dobit, agrarna reforma, kolonizacija i drugi oblici prisilnoga prestanka vlasništva; Zakon o pretvorbi društvenog poduzeća*, koji je pripremio Jadranko Crnić uz suradnju Ane-Marije Končić, Narodne novine, Zagreb 1991. Za sadržaje pojmova *sekvestar* (privremeno oduzimanje uprave nad cijelom imovinom, ili nad jednim njenim dijelom do konačnog rješenja spora), *eksproprijacija* (oduzimanje određene imovine uz naknadu), *konfiskacija* (oduzimanje privatne imovine u korist države bez naknade), *nacionalizacija* (podržavljenje raznih vrsta privatnog vlasništva) vidi Tomislav Anić, „Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944-1946”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, (2008), 819-832. O zakonima koji su najviše utjecali na židovsku zajednicu vidi Naida Mihal Brandl, „Židovski identiteti u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata: kratki pregled“.

23 *Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile* (Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije (Službeni list DFJ), broj 2/45, od 6. veljače 1945. godine); *Zakon o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*, Službeni list DFJ, 36/1945, 68/1945; Službeni list FNRJ, 64/1946, 105/1946, 88/1947, 99/1948; *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije*; *Zakona o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije*, Službeni list DFJ, 64/45; *Zakon o državljanstvu Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Službeni list FNRJ, 54/46 i 105/48. Prema tom zakonu, strani državljani nisu smjeli posjedovati imovinu u Jugoslaviji, pa su svi koji se nisu repatriirali ostali bez državljanstva, a time i imovine. *Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća*, Službeni list FNRJ, 98/46 i 35/48; *Zakon o otkupu privatnih apoteka*, Službeni list FNRJ, 50/1949.

i njome se definira način upisa u zemljišne knjige imovine koja je na različite načine oduzimana po prethodnim zakonima koji su to propisivali.²⁴

Vlasti nove Jugoslavije donose i niz zakona, koji osim *glavnih* kaznenih odredbi, uključuju i konzekvencijalne mjere kojima se, konfiscira imovina. U to se ubrajaju zakoni koji se bave *zločinima protiv nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj*, zakoni koji pogađaju njemačke i austrijske državljane kao i jugoslavenske državljane njemačke nacionalnosti itd. Na taj način, nakon što se prvo identificiralo vlasništvo povratom imovine, nađen je modus za izvlašćenje iste u okviru novog jugoslavenskog pravnog poretka.

Umjesto zaključka

U ovom su procesu Židovi u Zagrebu, bilo kao fizičke, bilo kao pravne osobe, zajednice ili organizacije ostali bez imovine još 1941. godine. Neki od onih, koji su uspjeli preživjeti i repatrirali se u Jugoslaviju, privremeno su dobili natrag dio ili cjelokupnu imovinu. Tako je i Židovska općina dobila natrag samo dio imovine na kojoj je prije rata bila upisana; uz to nije dobila niti vlasništvo nad imovinom koja je pripadala organizacijama koje je ona osnovala, a bile su njezin sastavni dio (*Ĥevra kadiša*, nadrabinat, prostorije *Makabija* i sl).²⁵ Obnova prijratnih društava također nije bila moguća. Ovdje je potrebno napomenuti da su te organizacije činile sastavni dio židovskog načina života i njegove svakodnevnice.

Ovaj projekt usporedno prati dvije razine povijesne analitike. Kao prvo, bilježeci kulturnu baštinu židovskih identiteta i zajednice u Zagrebu, možemo doprijeti do druge, nematerijalne baštine te iste zajednice, koja je u međuvremenu potpuno nestala.²⁶

Na drugoj razini, preko primjera židovske imovine, cilj je pokazati da su poslijeratne jugoslavenske vlasti, kroz zakonodavstvo u vezi s imovinom, ali i nizom drugih zakona, koji su za kaznenu mjeru imali konfiskaciju imovine težile i uspjele promijeniti vlasničku strukturu kako Zagreba, tako i ostatka države. To je, osim u Jugoslaviji, u zemljama narodne demokracije uspjelo još jedino u Čehoslovačkoj.²⁷

Važno je navesti poteškoće na koje ću nailaziti u ovom istraživanju, naročito kod istraživanja poratne situacije. Neke od tih problema bit će moguće riješiti, no neki će

24 *Službeni list FNRJ*, 12/65.

25 *Ĥevra kadiša* (aramejski חברה קדישא, što znači *sveto društvo*, jedno je od najstarijih židovskih dobrotvornih društava (njevini tragovi datiraju se u IV. stoljeće), koje se brine za zadnje potrebe osobe prije smrti, pripremu pokojnika za ukop i sam ukop, nabavku zemljišta za groblje itd. S vremenom postaje dobrotvorno društvo, koje brine za bolesnike ili sudjeluje u dobrotvornim akcijama. Makabi je najpopularniji naziv za sportska društva opće cionističke organizacije.

26 Ovaj process započeo je s uspostavom NDH, nastavio se u razdoblju neposrednog poraća, a definitivno je završio odlaskom oko polovine preživjelih Zagrepčana, u Izrael u razdoblju 1948-1952. godine.

27 Vidi Anna Cichopek-Gajraj, „Limits to *Jewish power*: how Slovak Jewish leaders negotiated restitution of property after the Second World War”, *East European Jewish Affairs*, Vol. 44:1 (2014), 51-69.

sigurno ostati djelomično, ili potpuno neriješeni. S obzirom da je teško pratiti promjene vlasništva židovske imovine ponovno oduzete nakon 1945. godine, neće biti moguće dokumentirati određen broj nekretnina fizičkih ili pravnih osoba pa čak ni imovinu nekih židovskih organizacija. Naime, određeni se dio imovine nakon Drugog svjetskog rata vraćao u potpunosti, ili određenoj mjeri, a dio nije nikada vraćen. Kasnijim zakonima dio je (vraćene pa kasnije oduzete) imovine inkorporiran u razna poduzeća, pa su se tragovi o takvoj imovini izgubili. Sličan će se problem javiti oko identifikacije imovine onih Židova, koji su izbjegli prije ili nakon Drugog svjetskog rata i nikada se nisu repatriirali, ili onih, koji su imovinom platili izlazak iz zemlje nakon rata. Dodatni problem kod identifikacije bit će imovina onih Židova koji su prije ili nakon Drugog svjetskog rata izbjegli u neku od zemalja, s kojom je socijalistička Jugoslavija kasnije sklopila razne sporazume o naknadi štete, kao i imovina onih Židova koji su otišli u Izrael, a koja brzo mijenja vlasništvo. No usprkos svim problemima, smatram da je nužno, kako iz perspektive židovske, tako i iz perspektive hrvatske, odnosno zagrebačke povijesti barem pokušati dokumentirati ovaj proces, koji je temeljito promijenio karakter grada.

Literatura

Arhivska građa:

JIM, fond ŽOZ

Arhiv Jugoslavije

- Prezidijum Narodne skupštine FNRJ
- Predsedništvo vlade FNRJ
- Ministarstvo pravosuđa Vlade FNRJ
- Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ

Arhiv Narodne banke Srbije (Narodne banke Jugoslavije)

HR-HDA-1520 Odbor u stvari podavanja Židova za potrebe države

HR-HDA-215 Ministarstvo državne riznice NDH. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (Ponova); Ponova – Područni ured Osijek; Iseljenički i useljenički logor Caprag-Sisak; Iseljenički logor Požega; Iseljenički logor Bjelovar; Ured Ponove u Koprivnici; Porezni ured Slavonski Brod; Porezni ured Slatina; Porezni ured Donji Miholjac.

HR-HDA-224 Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine NDH;

HR-HDA-246 Zavod za kolonizaciju NDH;

HR-HDA- 222 Ministarstvo šumarstva i rudarstva NDH;

HR-HDA- 217 Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH;

HR-HDA-226 Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH

HR-DAZG-940 Sudbeni stol u Zagrebu (Okružni sud)

HR-DAZG-943 Sudbeni stol u Zagrebu

HR-DAZG-24 Gradsko poglavarstvo Zagreb

HR-DAZG-34 Okružni narodni odbor Zagreb

HR-DAZG-37 Narodni odbor grada Zagreba

HR-DAZG-40 Državne stambene zgrade Narodnog odbora grada Zagreba

HR-DAZG-1029 Dobrotvorno društvo „Prehrana”

HR-DAZG-778 Društvo „Čovječnosti”

Članci i monografije:

- Tomislav Anić, „Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944-1946”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, (2008), 819-832.
- Naida Mihal Brandl, „Židovski identiteti u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata: kratki pregled”, *Zbornik Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2015, 179-185.
- Anna Cichopek-Gajraj, „Limits to Jewish power: how Slovak Jewish leaders negotiated restitution of property after the Second World War”, *East European Jewish Affairs*, Vol. 44:1 (2014), 51-69.
- Jadranko Crnić, Ana-Marija Končić ur. *Konfiskacija, nacionalizacija, ratna dobit, agrarna reforma, kolonizacija i drugi oblici prisilnoga prestanka vlasništva; Zakon o pretvorbi društvenog poduzeća*, koji je pripremio, Zagreb: Narodne novine, 1991.
- Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.
- Ivo Goldstein, „Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj”, *Povijest u nastavi*, 2:1, Zagreb, 2004.
- Ivo Goldstein, „Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj”, *Povijest u nastavi*, 2:1, Zagreb, 2004.
- Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb: Židovska općina Zagreb i Novi liber, 2001,
- Slavko Goldstein, „Židovska općina Zagreb od 1941. do 1945. godine”, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, 19-27.
- Dieter J. Hecht, Eleonore Lappin-Eppel, Michaela Raggam-Blesch, *Topographie der Shoah: Gedächtnisorte des zerstörten jüdischen Wien*, Wien: Mandelbaum Verlag, 2015.
- Nenad Hlača, „Forma sklapanja braka u Republici Hrvatskoj od liberalizma do katolicizma i natrag”, *Bogoslovska smotra*, 76:4 (2006), 1057-1071.
- Nada Kisić Kolanović, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, *Časopis za suvremenu povijest*, 30:3 (1998), Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 429-453.
- Marijan Maticka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948)”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25 (1992), 123-148.
- Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- Mihael Sobolevski, „Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine”, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, 28-46.
- Melita Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb: Židovska općina i Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, 2010.
- Boško Zuckerman, „Političke prilike tijekom ustrojstva NDH i psihologija Holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine”, *Prilozi*, 39, Sarajevo, 2010, 51-86.

SUMMARY

Topography of Zagreb that is no more

The article deals with complex issues of Jewish owned property before the Second World War, and its destiny in the post-war period. The goal of this research is to identify and to log all the Jewish owned property, either personal or communal. In this way, it is possible to reconstruct, at least virtually, the world that was destroyed in this period. Once a list of the Jewish cultural heritage in Zagreb that is gone has been compiled, intangible Jewish cultural heritage will be revealed and reconstructed.

Keywords: Jews, Zagreb, *Shoah*, Holocaust, confiscation, nationalization, topography of Jewish cultural heritage

